

בן-ציון יהושע

פסח בשכונת הבוכרים בירושלים של ילדותנו

החורנים מלבינים את כלי הנחושת

הסימן הראשון להתקרבות חג הפסח היה בסביבות חג פורים, כשהחורנים, שהיו סוג של צוענים, מומחים לפרזול של כלים פרימיטיביים ובעיקר מומחים לצפות בבדיל את כלי הנחושת. כשרצו לומר בירושלים שמישהו מלוכלך ומוזנח קראו לו 'יא חורני'. נראה שמוצאם היה מן החורן והם נדדו ממקום למקום כצוענים. בירושלים. בשיח 'ג'רח הייתה מושבה של צוענים שהיו מרקידים קוף קטוע רגל ("אראוס אראוס יא מיימון" – הו, קוף רקוד רקוד"), ולצדו דב סורי שרקד ותיש שטיפס על עמוד עץ ותרנגול צבעוני ובעל כרבות שקרא 'קוקוריקו' לפי הזמנת המאלף. אנחנו הילדים בלענו במבטינו את הקרקס הנודד הזה.

עם שק מלא כלים ופנים מפויחות וידיים שחורות משחור הם עברו בשכונה וקראו בקולי קולות: "אימבאייד נחס טנג' פיילה!" – והאימהות אצו רצו למסור להם את הכלים, עליהם הם עבדו במסירות בטבור החצר.

הם חפרו גומה בחצר, הדליקו מדורה, ישבו בישיבה מזרחית וסביבם כל ילדי השכונה. עם מפוח הלהיטו את האש שהלכה והתעצמה עד שהמסה את ציפוי הבדיל הישן מכלי הנחושת, והם ציפו את הכלי בבדיל חדש שיצר כלי יפה להפליא. באוויר עמד ריח כבד של בדיל מומס שאותו מרחו על כלי הנחושת. לימים כשכלי הנחושת הישנים היו אביזר קישוטי בסלון, גירדנו את ציפוי הבדיל.

לאחר הטיפול של החורנים, הכלים היו יפים להפליא וכשרים לפסח כהלכה בזכותם של החורנים. אנו הילדים פחדנו פחד מוות מהם, הם לבשו שחורים עם אברקיים רחבים בהם אפשר היה להחביא ילד באחד השקים ולגנוב אותו אל מושבות הצוענים החורנים. ההורים פחדו שהחורנים, חס ושלום, יכניסו איזה ילד לתוך שק ויסתלקו אותו לנצח. סופרו סיפורים מסמרי שיער מבלי שהמספרים יכלו להצביע אפילו על מקרה אחד שבו ילד יהודי נגנב על ידי החורנים.

סיידים של ערב פסח

בכל יום שישי האימהות שלנו עסקו בסיווד של חלקת אלוהים הקטנה שלנו. בצד עציצי הגרניום והמירנה והריחן והאספנג' – רודה שהיה מגן נגד עין רעה, והנענע וזנבות הבצל הירוק – אימא נטלה לפי מסורת ים תיכונית באיי יוון מברשת ופח של סיד שהיה שמור עמה וסיידה מדי יום שישי את הקירות ואת עציצי הפח בצבע כחול בהיר, שהוא סגולה בדוקה נגד עין רעה, וגם תחם את הממלכה שלה.

הסיידים הירושלמים, שהאופניים הגדולים שלהם שימשו אותם לא לרכיבה חלילה, כי לרכוב לא ידעו, אלא לנשיאת הסולם ופחי הסיד. כל השנה הם היו מובטלים ולכן כל מי שפנה אליהם וביקש לסייד את הבית לכבוד חג הפסח הם נענו ברצון. בחדר הריק הם טיפסו למרומי הסולם ושרו שירי סיידים, ומכל בעלי המלאכה לא היו זמרים טובים שנתנו קולם בשיר כמו הסיידים הירושלמים.

הם סיידו חצי קיר או רבע תקרה והודיעו לבעלת הבית שכל חפציה ורהיטיה פזורים בחצר וצפויים לגשם: "גברת מטילדה, הבית שלך מקרה קשה ויש לו פרצוף איכה, אני

הולך לקנות בשוק שתי אוקיות חלב, חלמוני ביצה ומיץ לימון, כדי להוסיף אותם לסיד כדי שהצבע יחזיק אחרי שפכטל. ואני כבר חוזר. את יכולה למזוג קפה טורקי עם שני סוכר."

גברת מטילדה נתנה קרדיט לסייד שיצא ולא חזר אלא כעבור יומיים ובזמן הזה הערים על עוד חמש מטילדות עם סיפור שתי אוקיות החלב, חלמוני ביצים ומיץ לימון וכוס הקפה המר שהוא לא שתה מעולם כי אהב תה דווקא. מי זוכר את השבלונות שסידרו לנו ים של ציורי פרחים במרומי התקרה ואם לא די בגועל נפש הזה עוד הוסיפו עם גלגלת גומי פרחי גן עדן על כל הקירות. לפחות כך לא ראו את הסדקים בקירות. מה שמפליא שעם כניסת החג כל החדרים היו מסוידים, שטופים ונקיים ומוכנים לחג. רק הלב של בעלת הבית היה שבור לגמרי מרוב דאגה.

הגעלה או עגלה?

'עשיתם כבר 'עגלה'? למה בערב פסח צריך לעשות עגלה?' אני שואל בפעם המאה את ה'קלוץ קאשעס' שלי. "זאת חובה." משיבה אימא. "גם אני רוצה," אני משיב. הלכתי עם אימא לעשות 'עגלה'. לא הבנתי למה היא לוקחת אתה סירים ומחבתות כשבעצם מדובר בעשיית 'עגלה'. הגענו למרכז השכונה. חבית ענקית הוצבה מתחת למדורה גדולה והמים רתחו בטמפרטורה של 100 מעלות. המוני מבוגרים וילדים וכלים בידיהם. תמורת כמה פרוטות קיבל אברך ממאה שערים מאימא את הכלים, הכניס אותם לסל רשת והוריד את הסל המלא אל המים הרתוחים ולאחר ששלק אותם שלף את הסירים והגיש אותם לאימא. "עכשיו הם כשרים," אמר האברך והושיט ידו לקבל את שכרו. "זאת ה'עגלה'," אומרת אימא והאברך מתקן אותה ואומר: "גברת, לא אומרים 'עגלה' אומרים 'הגעלה', שפירושה טבילת כלים ברותחים כדי להכשירם לפסח." "באמת גועל נפש," אני אומר לאימא, "ואני חיכיתי בקוצר רוח שנעשה עגלה שבה אוכל להתדרדר בירידות." "אתה באמת אהבל," אומרת לי אימא בחיבה, "אבל חמוד, כמו שאומרים ילד טוב ירושלים".

פרימוס יד לחיסול פשפשים

הבתים הישנים בשכונת הבוכרים היפה לא ניבנו מבטון מזויין ולא טויחו במלט אלא היו פסדה יפהפייה של אבני גזית ומאחוריה בעובי של מטר – קיר בנוי מתערובת של עפר תבן וסיד.

התקרה נבנתה מפלפונים ועליהם בוץ שסויד. לא היה בשכונת הבוכרים מומחה לתיקון תקרות שנפלו עלינו בזמן השינה בקיץ היבש – כמו מוסטפה שהגיע מבית חנינא. אני זוכר עדיין את הפלח גבה הקומה עם הגלבייה ופה נטול שיניים העומד בראש הסולם ושר: "אין אמונה בגוי אפילו בקבר ארבעים שנה." ערבי שמתענג על שיריהם של שונאי ערבים. בקיץ הבא שוב התייבשה תקרת הבוץ ונשרה לנו על המיטות וגם על הראש ופרנסנו כרגיל את מוסטפה מבית חנינא.

הקירות העבים והתחוחים היו מקום מרצם של פשפשים ושאר חרקים שמצאו בהם מקלט. בבוקר יכולת לזהות את כל בעלי הפשפשים לפי העקיצות על הפנים. מסתבר שבמיטות הברזל דאז, ובעיקר בפינות שלהם, התכנסו מושבות ענקיות של פשפשים מוצצי דם, שהתמקמו בחריצים מבלי שיד אדם תגיע אליהם. בלילות הם יצאו לטרף ומצצו את דמם של הישנים ותושבי השכונה תרמו דם מבלי שידעו על כך. כל בוקר הילדים יצאו חבולים מן המציצות הללו.

בהיעדר חומרי ניקוי כמו בימינו – אז היו סבון "מנורה" תוצרת בית חרושת "שמן" או בקבוקים מאולתרים של אקונומיקה חריפה. כל אלה לא עשו רושם על הפשפשים שהמשיכו למצוץ ולטייל על הקירות ובתוך הקירות.

המושיע בשכונה היה משה הפחח, שהיה לו פרימוס יד בעל להבה של להביר, ששרף כל מה שעמד בדרכו, אפילו פשפשים מוצצי דם. תמורת סכום לא משמעותי הוא שלח את הלהבה אל פינות מיטות הברזל ועד מהרה עלה ריח סירחון של פשפשים ומי שלא הריח פשפש חרוך לא הריח גועל מימיו.

אמי, שאת רוב חייה בילתה בניקיון הבית וקרצפה אותו מבוקר ועד ערב, כל הימים התלוננה על השכנים המלוכלכים שאינם פותחים חלון לאוורור, ופחדה פחד מוות שהפשפשים שלהם ייצאו לטיול של מנחה ויגיעו בהמוניהם אל ביתנו. בעיקר חששה מניקיון האביב של השכנים המוציאים את המיטות והמזרנים לאוויר החופשי. היא תחמה את הכניסה לביתנו בקו של ליזול מחניק שעליו שפכה גם אקונומיקה. כל פשפש שהעז להתקרב, שילם בחייו ונשמתו נחה מנוחת עולם בארץ הפשפשים המתים.

לאחר שהבית נוקה וסויד, שתלו בבית כמה פיסות חמץ כדי שהברכה על בדיקת חמץ לא תהיה לשווא. חיפשנו לאור הנר וכשהאבדה כולה נמצאה ולא משהו זולתו היה ברור שהבית הוכשר סופית.

או אז הורידו מהבזידם את כלי הפורצלן תוצרת סין ויפן, כלי כסף וגביעים ומפות רקומות. כולם יפים להפליא, וכמובן את הסירים והמחבתות שבהם השתמשנו רק מפסח לפסח.

רק אז הבנו מה פירוש הביטוי "ריח של ניקיון".

הא לחמא עניא – לחם עוני מהו?

העוני בירושלים היה כה גדול בהשוואה לימינו. הפלחים והפלחיות מכפרי הסביבה באו בהמוניהם וחיפשו לחם חמץ. את כל הלחם היבש והעבש נתנו לפלחים שאכלו אותם בתיאבון רב ואת העודף לקחו להזנת ילדיהם ובעלי החיים במשק הקטן שלהם. הלקח שלנו היה: שלא רק בעושר יש הבדלים בין עשיר ליותר עשיר אלא גם בעוני יש עניים ויש גם 'לחמא עניא'.

מצה שמורה וחרוסת

היום, בעידן של התעשייה, מייצרים מצות בכל מיני טעמים, עם ביצים ובלי, ומאפי פסח בכמויות שלא אוכלים כל השנה. שפע הבצקים הוא כה גדול עד שאנו מתגעגעים לפיסת מצה פשוטה ובלי חוכמות. עוגות של כל השנה לובשות הכשר של 'כשר לפסח בהשגחת בד"צ' ואתה שואל איפה חוויית הפסח של פעם, שלכל היותר מרחנו שוקולד למריחה על זנב מצה וקראנו לזה עוגה של פסח.

ההכנות הגיעו לשיאן לקראת 'מצה שמורה' ושימוש ב'מים שלנו' שנשאבו ממעיין ליפתא. לא הבנתי בילדותי מה פירוש 'מים שלנו'. מאיפה יש מים שלנו ומים שלהם והרי כולנו שואבים מים כל השנה מן הבור או מן הברז השכונתי האחד והיחיד שממנו קנינו מים

פעם בשבוע ומילאנו את הפחים. איש לא הסביר לנו. עד שלימים בגרנו ולמדנו שמדובר במי מעיין שנשאבו יממה קודם והם לנו בבית לילה שלם עד שכל המוצקים שקעו בתחתית כד החרס.

ומהי 'מצה שמורה'? מי שומר עליה – הגפירים, הנוטרים עם הקולפאקים? – עלינו בקושי הם שומרים. אני אוזר אומץ ושואל את המלמד ב'כותאב', ולהפתעתי הוא אומר: "יפה שאלת בני" והוא מסביר כי חודשים ארוכים לפני פסח מבודדים את גרגרי החיטה שיהיו נקיים ורחוקים ממקורות מים. כל גרגר זר או שבור סולק. החיטה נבדקת שלוש פעמים. מכשירים טחנת קמח מיוחדת לפסח. שם טחנו סמוך לפורים את החיטה ומן הקמח הפיקו מצה שמורה ב"טאבון".

אני בולע במבטיי את אופי המצה שמורה. שלושה גברים לבושים לבנים, שרים מפיוטי ה'הלל'. אחד לש, השני מרדד את הבצק והשלישי אופה. אין זריז מאופי מצה שמורה ערב פסח. תוך רגעים ספורים לשו את הבצק, רדדו אותו והכניסו אותו לתנור חימר שנבנה במיוחד למצה השמורה של פסח. מה פלא שהמצה שמורה יקרה כל כך. את שרידי המצה השמורה שמרנו בארנק כל השנה כקמיע וכהגנה עלינו מפני עין רעה וכסגולה להצלחה בעבודה ובלימודים.

מצה שמורה וחרוסת תעשייתיות היו כבר בילדותנו. בארגז שהיה קשור לצווארנו הסתובבנו ערב פסח בשוק והכרזנו "מצה שמורה וחרוסת" ומכרנו לכל מי שלא היה יכול למצוא מצה שמורה אוטנטית וחרוסת אוטנטית. אנחנו לא נגענו בהן אלא הכנו במו ידינו. התחביב שלי עד עצם היום הזה הוא הכנת חרוסת, שיהודי פרס ואפגניסטן קראו להם 'חאלק', זכר לבוץ שממנו בנו העבדים העבריים במצרים את בתי העיר גושן.

בחרנו אגוזי מלך, שקדים, לוז, צימוקים, רימונים, תפוחים ותמרים, כתשנו אותם במכתש נחושת מיוחד לפסח. מכל עבר נשמעו צלצולי מכתשי הנחושת. הוספנו יין ביתי וזנגוויל והל בליל הסדר התענגנו על חרוסת טעימה שאותה אכלנו בהיחבא כל חג הפסח כשאנו כורכים מצה ומרור וחרוסת כמנהגו של הילל הזקן.

הלוקס בליל הסדר. 60 איש מסביב לשולחן אחד

התאוה שלנו כיום לאור אינה יודעת גבולות. פלורוסנט, הלוגן, לד, נברשות ותאורה מסנוורת עיניים של מאות ואט.

מישהו חשב שאת התנ"ך, התלמוד, הפילוסופיה היוונית, המוסיקה הקלאסית ואת יצירות הספרות הקלאסיות כתבו הקדמונים לאור עששיות שמן ולימים לאור של 'למפה' של נפט ומנורות 'לוקס'? נדמה שהחשמל בימינו הנמיך את איכות היצירות והגדיל את התאוה לאור שחשפה את כל הפגמים והסדקים בבית ובמשפחה.

את ילדותנו בילינו בקריאת ספרים לאור עששית נפט, שהאור שלה היה מועט ומהר מאוד הזכוכית הייתה מפוחמת. אני, שהייתי תולעת ספרים, קראתי לתוך הלילה לאור העששית. אבי היה גוער בי: "יאללה תלך לישון, אתה גם מקלקל את העיניים והאור מפריע לנו לישון." איזה אור?

רק בפסח נהנינו מכמות מופלגת של אור. אחי, המומחה ללוקסים, הדליק לנו את מנורת הלוקס שסיפקה לנו את אור שבעת הימים. כך ראינו לאור הלוקס את הקירות המסודים ואת ציורי הפרחים שהסייד עשה לנו בשבלונות שלו. שולחן הסדר והמפה הלבנה שעליו, ושפע המזון – נראו בעינינו קסומים לאורו של הלוקס. הסיד והצבע הטריים וניקיון האביב כבשו את ליבנו לאור הלוקס. בינינו לבין עצמנו, הלוקס עם כל תפארתו לא היה יותר ממנורה 50 ואט בימינו. מי מאתנו היה מסתפק בימינו באור זעום כל כך? בעיניי היה זה האור הגדול ביותר והמרשים ביותר שהכרתי בימי חי.

זהו אשר אמרנו – התיאבון הולך וגדל עם האכילה. אנחנו הולכים ומוסיפים אור וצמאים לעוד ועוד אור אבל בקושי קוראים ספר. גרנו בחדר ענק בשכונת הבוכרים. אולם רחב ידיים עם תקרה גבוהה מאוד, פי שניים לפחות מהתקרות בימינו. סדר היה סדר. איש לא חשב על הליכה למלון. כ-60 איש ואישה ושפע של ילדים הסבו מסביב לשולחן, שנוהל ביד רמה על ידי אבי המשפחה. איש לא קם מן השולחן לפני שסיימנו בשירת 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה'. אז עוד קיימנו את הפסוק 'כל דיכפין ייתי ויכול', כל נצרך יסב עמנו ויאכל. חלק מן המסובים היו אורחים – אלמנות או אנשים עריריים שביום זה יכלו ליהנות מאוכל טוב ומשמחה של ממש.

מחזה 'יציאת מצרים' עם האפיקומן על כתפם של הבנים

איש במשפחתנו אינו מחזאי ואינו במאי, אבל באופן הטבעי ביותר ביימנו והצגנו מחזה של יציאת מצרים. הגברים הצעירים והילדים יצאו מן החדר, קשרו לגבם במטפחת את האפיקומן, נטלו מקל סבא בידם. היו שהתחפשו למשה ואהרן. משה רבנו דפק על הדלת. "מי דופק בדלת?" שאל אבי המשפחה. "אני משה רבנו ובני ישראל." "מאין באתם?" שאל אבי המשפחה. "מארץ מצרים, עבדים היינו לפרעה במצרים. ויוציאנו אדוניי אלוהינו משם ביד חזקה ובזרוע נטויה ואילו לא הוציאנו הקב"ה ממצרים היינו משועבדים לפרעה במצרים." "ולאן אתם הולכים?" שאל אבי המשפחה. "אל ארץ ישראל, ארץ זבת חלב ודבש." "פתחו את השער ליוצאים מארץ מצרים ויסבו עמנו לסעודת ליל הסדר." השער נפתח וחבורת היוצאים ממצרים שרה מתוך ההגדה: "עבדים היינו לפרעה במצרים." פעמים רבות ראיתי ולקחתי חלק במחזה הקטן הזה ותמיד התפעלתי מחדש, כאילו אנו יצאנו ממצרים.

'דיינו' עם זנבות בצל

הפיוט שבאמת אהבנו היה הפיוט 'דיינו'. כל אחד מבני הבית חטף מן השולחן זנב בצל שאימא הכינה בכמויות גדולות מבעוד מועד. כל אחד מן המסובים הצליף בזנב הבצל באחד המסובים לפי בחירתו, ממש כמו שהשוטרים המצריים הצליפו בעבדים במצרים: "אילו הוציאנו ממצרים – ולא עשה בהם שפטים" (וכולם יחד צועקים: "דיינו") ובכל פעם שאמרו "דיינו" הצליפו זה על זה ופרצו בצחוק משובב. כולם יצאו חבולים וזאת הייתה השעה להתחשבנות משפחתית. בסופו של יום, כפי שאומרים היום, נשארנו ללא בצלים, חבולים אך מאושרים בציפייה ל'דיינו' של השנה הבאה.

עשר המכות כסגולה לפגוע בשכנים רעים

ממש כמו בטקס מאגי, לחש אבי המשפחה את עשר המכות – דם, צפרדע, כינים וכו' – ובכל מכה שהזכיר יצק טיפת יין לכלי שאין צורך בו. במכה העשירית כבר היו בכלי הזה עשר טיפות יין שסימלו את עשר המכות והן היו מסוכנות לכל מי שנגע בהן. או אז

הרשעות שלנו חגגה. אם היה בחצר שכן אלים היו שופכים בחשאי את טיפות היין האלה בפתח ביתו, כסגולה שהברנש יסתלק לנו מהעיניים.

חג פסח כשר ושמח, תזכו לישנים רבות נעימות וטובות. אמן.